

МОДЕЛЮВАННЯ ЕМПАТІЇ В СУЧАСНОМУ КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ

В статье предложено комплексное разнообразие феномена коммуникативной эмпатии, отражены принципы ее моделирования как на уровне ментальных психоструктур личности / социума, так и на уровне их конкретных вербально-аналоговых экспликаций.

Ключевые слова: эмпатия, агрессивное коммуникативное пространство, ментальность, метамодель, нейролингвистическое моделирование.

The article deals with the complex variety of the phenomenon of communicative empathy, principles of its design as at the level of mental psychic of personality / of society so as at the level of their concrete verbal and analog explanations.

Key words: empathy, aggressive communication space, mentality, metamodel, neurolinguistic modeling.

Для сучасних процесів комунікації характерним є зростання агресивності та конфліктогенності (див. роботи О. Бондаря, І. Вікентьєва, Є. Доценка, С. Кара-Мурзи, В. Корнієнка, Б. Потятиника та ін.), що найчастіше продукується негативним впливом медій, які, на думку дослідників, здатні зумовити умисні й неумисні зміни в індивідуально-масовій свідомості, підсилити і впровадити на свідомий/підсвідомий рівень штучно сформовані моделі, скорегувати наявні мотивації, стереотипи [1: 418], загрожувати суспільній моралі, здійснювати шкідливий психологічний вплив тощо [2: 32]. Такі тенденції зумовлюють необхідність віднайдення і застосування креативних наукових технологій, спрямованих на наскрізну гармонізацію комунікативного простору. В цьому аспекті наголошуємо на актуальності дослідження і з'ясування емпатичних конструктів комунікації, ідентифікація яких уможливить екологічну корекцію наявного комунікативного фону. Зазначений напрям лінгвістичних студій лише починає розроблятися і вимагає детального опрацювання, виокремлення константних та варіативних складників емпатичної взаємодії як на рівні вербального

конструювання, так і в площині аксіальних моделей, що і становить загальну мету пропонованої статті. Складність аналізованих феноменів вимагає залучення новітніх методологічних підходів, до яких, на нашу думку, щонайперше належать ідеї нейролінгвістичного програмування як комплексної гуманітарної галузі, що синтезує визначні досягнення когнітології, нейрофізіології, психології, лінгвістики, філософії, теорії комунікації, уможливаючи в цілому стереометричність аналізу, його об'єктивність та системність.

Відомо, що концептуальними компонентами комунікації вважають функціонування інтерперсональної континуальності особистісних світів, інтегрованих до контекстуальних сегментів реального буття через посередництво сенсово-інформативних вербальних та невербальних діакритиків, що корелює з комплексним розумінням комунікативних процесів, які містять не тільки формалізовану інформативність, а й всі психо-фізіологічні характеристики, властиві об'єктивованій ментальній моделі учасників спілкування (див. роботи Р. Дилтса, Я. Радевича-Винницького, Г. Почепцова та ін.). Визначальною ж характеристикою комунікативних процесів виступатиме фактор модально-векторної психосемантичної інтеграції, бо загальна “діалогічність — це єдина можливість самого існування індивідуального, вона виражає його внутрішнє єство” [3: 352], що наголошує на врахуванні ставлення до співрозмовника — реального партнера або ж квазісуб'єкта, спілкування з яким має дистантний (віртуальний, наприклад, у мережі Інтернет, чи опосередкований — ретіальне спілкування) або ж власне акціальний характер і реалізується переважно в кооперативно-конкурентній скерованості загальної комунікативної аксіоматики. В такому разі будь-який комунікативний жанр орієнтуватиметься на універсальні тенденції, детерміновані або позитивною суб'єкт-об'єктною настановою, або ж такою, що сконцентрована на субдомінантних відношеннях, які, у свою чергу, передбачають наявність маніпулятивних, некоректних ефектів, реалізованих на вербальному чи ж невербальному рівні. В зазначеній моделі на перший план висувається поняття емпатичної інтеракції, провідною ознакою якої є загальногуманістична скерованість, дефінована нами як іманентна ознака комунікативного буття людини, співвідносна з кооперативністю спілкування й експлікована, зокрема, некатегорійною, недидактичною мовленнєвою стратегією, орієнтованою “на прагнення уникнути зайвого “тиску” на співрозмовника, відсутністю бажання нав'язати комусь власну думку” [4: 8]. Таке розуміння сенсової архі-

тектоніки комунікації певним чином корелює з виокремленим О. Добровичем духовним рівнем спілкування, який “забезпечується не відбором тем, а глибиною “діалогічного проникнення” людей один в одного” [5: 132], що спирається на концепції гуманістичної психології, скерованої на дослідження смислових структур людини, де як основний предмет аналізу виступає й феномен міжособистісного спілкування. Б. Ф. Поршнев, визнаючи необхідність урахування психодинамічної природи суб’єкт-об’єктної комунікативної семантики, зазначає, що “при такому підході не менших підстав для виділення в структурі спілкування набувають і такі явища, як розуміння та взаєморозуміння партнерів, їхнє емоційне ставлення один до одного, їхнє співпереживання” [6: 48], яке в сучасних дослідженнях корелює з феноменом **емпатії** і передбачає увагу до психовиявів, реалізованих в аналогово-дискретних контекстах. Психологічний словник подає таке визначення цього феномена: “емпатія (від гр. *empathēia* — співпереживання) — це здатність людини до паралельного переживання тих емоцій, які виникають в іншій людини в процесі спілкування з нею” [7:435]. У словнику іншомовних слів стисло повідомляється, що “емпатія — (англ. *empathy* — співчуття, співпереживання) — здатність людини емоційно відповідати на переживання інших” [8:199], і виокремлюється емоційна домінанта емпатії, що уналежнює це поняття до царини психологічних виявів міжперсональної взаємодії.

Наголошуючи на гармонізаційній ролі емпатії в адекватності психічного буття людини, О. В. Завгородня зазначає, що “психологічною передумовою деструктивної поведінки... є заблокованість емпатичних зв’язків суб’єкта зі світом” [9]. Це акцентує на тому, що емпатичні механізми тісно пов’язані з психологічною комфортністю людини, а отже, з її психологічним, духовним здоров’ям, збереження якого на сьогодні є одним з найважливіших завдань гуманітарної науки. Дослідники підкреслюють й онтологічну природу емпатичних механізмів (див. роботи Ю. Крижанської, В. Третьякова), динаміка яких з розвитком особистості та під впливом екстралінгвальних чинників зазнає функціональної редукції, оскільки внутрішня розгорнутість, психологічна екстравертованість, характерна для розкутого, синкретичного сприйняття, корегується агресивним зовнішнім середовищем, що і зумовлює суб’єктивне ототожнення душевної комфортності найчастіше з інтернальною орієнтацією психологічної енергії, відповідною актуалізованістю егоцентричних поведінкових тенденцій і неусвідомленням особистісної значущості Іншого. Власне ж фе-

номен емпатії передбачає сенситивну орієнтованість до психоемоційних станів співрозмовника. У відповідних дослідженнях (див. роботи Дж. Ігана, Дж. О'Коннора, Б. Паригіна, Р. Чалдіні та ін.) зазначено, що досягнення емпатичної взаємодії насамперед передбачає вміння поставити себе на місце комунікативного партнера, де це “не тільки дієвий спосіб успішного спілкування, а й ключ до оптимальних стосунків із людьми, до піднесення особистого престижу в суспільстві” [10: 203]. В галузі нейролінгвістичного програмування цей процес співвідносний, зокрема, з явищем мисленневої локалізованості — позиціями сприйняття, де друга позиція передбачає психологічний трансфер комунікатора до когніцій та аксіосистемних орієнтирів співрозмовника, це — “позиція протилежного боку конфлікту, думки і відчуття іншої людини у відповідь на вашу поведінку” [11], що і створює емпатичний “клімат” ситуації. У психологічній літературі доволі часто пояснюють емпатію як “спосіб розуміння без осмислення”, зокрема Г. М. Андреева зазначає, що “емпатія є афективне розуміння” [12: 123]. Але ж в інших дослідженнях наголошено на глобальному характері феномену емпатії, яка пов’язана перш за все з усвідомленим налаштуванням свого “Я” до внутрішнього світу іншої людини і корелює з загальнофілософською проблематикою “самого як Іншого” (див. дослідження Н. Арутюнової, Е. Левінаса, М. Мерло-Понті, П. Рікера), де гармонізація індивідуального буття передбачає не тільки інтроспективне розуміння власної “самості”, а й глибинну природність неподільності від людства, відчуття власної причетності до екзистенцій соціуму та окремої особистості — Іншого. Тоді операціональні характеристики емпатії ґрунтуватимуться не лише на афективній експансії в площину психологічних рефлексій реципієнта, а обов’язково — на раціональному усвідомленні комплексу його ментальних настанов, які, безумовно, містять емоційні доміанти, але не обмежуються ними, оскільки стан внутрішньої злагоди, характерний для емпатії, “досягається шляхом установаження спільної картини світу в тих, хто об’єднаний спільними діями, та шляхом взаємного прийняття ролей” [13: 187]. За І. Кантом, “розсудок не споглядає, а почуття не мислять... Ці дві здатності не можуть виконувати функцій одна однієї... Тільки з їхнього об’єднання може виникнути знання” [14: 155], що підкреслює гетерогенний характер людської свідомості, актуальний для сучасних логіко-феноменологічних та філософських досліджень, й, у свою чергу, дає змогу вважати емпатичний феномен комплексним психічним явищем, ґрунтованим на рівноправному

поєднанні раціонально-емоційних домінант особистості, експлікованих на рівні вербального та невербального спілкування. Ми пропонуємо тлумачити емпатію як таке сприйняття й розуміння іншої людини, що дає змогу комунікаторові ідентифікувати ментальну орієнтованість співрозмовника, бо, як зазначає фундатор онтопсихології А. Менегетті, “будь-яка індивідуація — це унікальна точка зору, яку неможливо ігнорувати, щоб не втратити ідентичності буття” [15: 68].

В цьому аспекті поняття емпатії корелює і з феноменом інтернальної конгруентності (гармонійності) реального та ідеального “Я” в концепціях К. Роджерса та А. Маслоу, згідно з якими психологічна реальність цілісної особистості детермінується почасти толерантним характером комунікативних інтеракцій і передбачає усвідомлення специфіки особистісних інтерпретацій другої особи, результатом чого і буде вироблення спільного смислу взаємодії. Зазначене явище тісно пов’язане і з поняттям комунікативної конгруентності, яка передбачає глибинну відповідність внутрішніх рефлексій їхнім експлікованим сигналам. К. Роджерс наголошує: “Що більша конгруентність переживання, усвідомлення і комунікацій в одній людини, то більше наступні відносини будуть містити тенденції додаткової комунікації з підвищеною конгруентністю, з більшою обопільною точністю взаєморозуміння, яке покращує психологічну адаптацію й функціонування обох сторін та обопільне задоволення відносинами” [16: 102]. В. Вебер зазначає, що конгруентні інтеракції передбачають досягнення “максимальної відповідності між внутрішнім досвідом та зовнішньою поведінкою” [17: 46], виокремлюючи цей комунікативний компонент як невід’ємну складову емпатичної взаємодії, реалізація якої є своєрідним екстерналізованим наслідком психолінгвістичної інтеграції загальних позитивних елементів комунікативної кооперативності. Екстерналізація ж цієї інтегрованої композитної ідеї відбувається через відповідне мовне конструювання, що дає підстави вважати емпатію не тільки результатом психологічних інтерналій, здатностей особистості, а й “комунікативною навичкою, використанню якої можна навчитися” [18: 4] за умови адекватної інтерпретації вербаліки та аналогової поведінки мовців.

У межах мовознавства розуміння феномену емпатії співвідносне з аспектами функціонального синтаксису і дефіноване у такий спосіб: “емпатія (англ. Empathy, від гр. Empates — схвилований, збуджений)-ідентифікація мовця з учасником чи об’єктом повідомлюваної події, викладення чогось з певної точки зору” [19: 592], де концентрація ем-

патичного наповнення коливатиметься від нейтральної об'єктивації реальних фактів до вербалізованого ототожнення позиції мовця й актуального об'єкта повідомлення. З емпатичним виявленням у такому разі пов'язують “пасивізацію (ідентифікація з пацієнсом, але ж не з агенсом), рефлексивізацію (додавання зворотної частки чи зворотного займенника) і порядок слів” [там само], де поняття пацієнса повідомлення витлумачено як “типову семантичну характеристику (роль) пасивного учасника ситуації, описуваної в реченні” [20: 369], агенсом же позначають “живого учасника ситуації, її навмисного ініціатора, який контролює ситуацію, безпосередньо виконує відповідну дію і є “джерелом енергії” цієї дії” [21: 17]. В такий спосіб виокремлено основні випадки емпатичної актуалізації, пов'язувані, по-перше, з наявністю дистанційних граматикалізованих маркерів (наприклад, за наявності предикатів-станів чи дієво-процесуальних предикатів актуальний пацієнс відрізняється синтаксичною роллю), які надають семантиці відповідного номена пацієнтальної забарвленості, визначаючи позиційну суб'єктивовану домінанту повідомлення. По-друге, в наведеному визначенні наголошено на значущості інтернальних семантичних показників, співвідносних, зокрема, з контекстуальною категорією імперсональності, представленою елементами зворотності, яка в сучасній українській мові продукована й іншими елементами та конструкціями з неідентифікованим суб'єктом дії. По-третє, зазначено актуальність квазілокальних переміщень складових висловлення, де його позиційна ідентифікація може корегуватися залежно від акцентованості місця певного номена в загальній структурі контекста.

Наведені експоненти емпатичних виявів співвідносні з фіксованими граматичними категоріями мови, хоча об'єднувальним стрижнем тут виступає семантика як наскрізна інтегративна властивість мови і мислення. Крім того, зазначений пріоритет пацієнтально-рефлексивізованих категорій мовної системи як значущих представників емпатизованих конструкцій певним чином зредуковує загальнофілософське та й суто психологічне розуміння феномену емпатії, усталене у світовій науковій практиці, і невинувато звучує обсяг цього поняття. Проекція ж лінгвістичного дефінування емпатії на комунікативну вісь висвітлює, на нашу думку, необхідність усвідомлення того факту, що вказані вербальні показники емпатії є лише результатом узагальнених процесів, пов'язаних з проблемою глибинною обумовленістю психоемоційного та когнітивного вибору мовцем конкретної лінгвістичної форми та її контекстуальної екстер-

налізації. Тоді позиційна ідентифікація, представлена у висловленні (нейтральна, ототожнювана з мовцем чи з іншим суб'єктом контексту), співвідноситиметься і з особливостями ментальних перцепцій реципієнта, які є або актуальним орієнтиром для комунікатора, або не враховуються ним. Отже, гіпотетичне розгортання лінгвістичних тракток емпатії зумовлює доцільність розширення кола її актуальних складників та експонентів і розгляд цього феномену в загальній площині гармонійної комунікативної взаємодії.

В емпатичному моделюванні доцільно виокремити основні компоненти, комплексне урахування яких сприятиме, на наш погляд, адекватному конструюванню відповідних комунікативних контекстів. Ми пропонуємо вважати загальними емпатичними конструктами такі інваріантні складники комунікативного процесу: особистісну презентацію, актуалізацію диференційних ознак індивідуума як детермінант його ідентифікаційно-ототожнювальних характеристик, співвідносних з оригінальністю раціонально-аксіосистемних репрезентацій в інформаційному кодуванні, та, з іншого боку, декодувальні, перцептивні особливості, пов'язані з вибіркоким характером діакризованих сенсових сегментів у загальній смисловій континуальності комунікативного простору. Вказані аспекти орієнтують на вилучення узагальнених емпатичних імплікатур, які детерміновані психологічними особливостями мовця-адресата, що, у свою чергу, сконцентроване в площині філософського усвідомлення національної ментальності як інтеріоризованих домінант концептуального буття людини. Отже, реконструкція емпатичних детермінант передбачає: 1) аналіз психологічних механізмів у процесах індивідуально-колективного кодування, де відповідні варіативні та інваріантні ознаки, з одного боку, презентують особистість як "самість", з іншого — інтегрують її до площини універсального колективного; 2) психолінгвістичні домінанти, пов'язані з характером аксіосистемної маркованості інформаційних сегментів у процесах перцепції. Узагальнені процеси інформаційного кодування/декодування тоді матимуть психологічну детермінованість, що ґрунтована на філософських концепціях індивідуальної-колективної ідентифікації і реалізується у феномені мовних репрезентацій як втіленні актуальних концептів-діакритиків, які й детермінують специфічність модусу світобачення. Моделювання ж емпатичних імпліктур пов'язуємо з 1) аналізом ментальних та й лінгвоментальних характеристик мовця й адресата, сфокусованих, зокрема, в площині автостереотипних уявлень та асоціативній вірту-

алізації актуальних сегментів буття; 2) вилученням значущих аналогових (невербальних) параметрів та пояснення їхньої функціональної природи; 3) фіксацією адекватних мовних потенцій, що, у свою чергу, зумовлює виокремлення відповідної впливової механіки; 4) реконструкцією ретіальних ситуативних хронотопів, комунікативна семіотика яких формує контекст емпатичної взаємодії.

Спираючись на результати досягнень у сучасних гуманітарних галузях знання та застосовуючи новітні креативні технології (нейролінгвістичне програмування, сугестивна лінгвістика, психолінгвістика та ін.), ми здійснили спробу виокремлення основних ментальних моделей української аудиторії, експлікованих на вербальному та аналоговому рівнях, верифікація яких підтвердила попередні припущення [див. 22]. Інваріантними складниками ментальності як світоглядного конгломерату можна вважати вектори раціональності, пов'язаної з концептуальною, логістичною діакритизацією довкілля, ірраціональності, скерованої в площину емотивних рефлексій, та вольових настанов, детермінованих аксіосистемними глибинними орієнтирами. Ізоморфізм складників унеможливує чітку формалізованість відповідної деталізації, але дає змогу говорити про пріоритет духовно-емоційного, інтроверсивного в українській аудиторії, почасти співвідносного з доцентровими моментами. Додамо, що екстралінгвальний контекст надає актуальності й раціоналістичному усвідомленню дійсності, хоч афективно-емотивний компонент залишається провідним.

У цьому ж аспекті на мовленнєвому рівні виокремлено основні вербальні елементи й комплекси, які актуалізують або ж редукують емпатичний вектор комунікації [детальніше див. 23]. До них належать елементи всіх рівнів мови, що засвідчує її наскрізний впливовий характер, де доцільне використання відповідних потенцій зумовлене насамперед уміннями й знаннями таких технологій. Об'єднувальним стрижнем виокремлених номенів і сигнатур є семантичне наповнення, яке може змінювати впливову активність залежно від сенсової етимології, контекстуального варіювання та прогнозованого використання. Ідентифікацію вербаліки за допомогою методик НЛП здійснено переважно через застосування технік метамоделі та предикатних характеристик мовлення, які ґрунтуються на положеннях трансформаційної граматики (теза про глибинну/поверхневу структуру) та породжувальної семантики, згідно з якими актуалізоване мовлення є наслідком певних універсальних трансформаційних про-

цесів (генералізація, делеція, дисторція) та психосемантичних індивідуальностей / соціуму.

Вербаліка є центральною віссю в емпатичній ідентифікації комунікативної взаємодії, яка проте не вичерпується нею. Багатющі інтерактивні потенції сконцентровані в семантиці аналогового (акціального) спілкування, що слугує загальним фоном реконструктором вербального повідомлення [див. 24]. В сучасних гуманітарних дослідженнях невербальний та паравербальний аспекти спілкування як вияви “тілесної свідомості” вважають максимально інформативними складниками комунікації, оскільки усвідомлено філогенетичну взаємозумовленість у походженні вербальних та аналогових форм комунікації: “Знаки і форми поведінки в динаміці знакового функціонування... послужили базою для формування мови, яка на ранніх стадіях розвитку була прямим продовженням сенсомоторних емоційних проявів, а в гносеологічному аспекті є перекодованою зовнішньою інформацією в її злитті з інформацією внутрішньою” [25: 44].

Таким чином, глибинне усвідомлення феномена емпатії як комунікативного концентра, релевантне застосування технологій виокремлення й ідентифікації відповідних складників на всіх рівнях спілкування, а також результати проведених досліджень дають змогу накреслити ефективні шляхи гармонізації комунікативного буття людини через адекватне декодування й коректне моделювання її вербальної та невербальної поведінки. Впровадження відповідного моделювання сприятиме створенню екологічності загального комунікативного фону, гармонізації практично всіх жанрів спілкування, що знизить рівень конфліктогенності інтерактивного простору.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації / Переклад з англійської Оля Вольна, Галина Сташків. / Д. Мак-Квейл. — Львів : Літопис, 2010. — 538 с.
2. Потятиник Б. Патогенний текст / Б. Потятиник, М. Лозинський — Львів : Місіонер, 1996. — 296 с.
3. Людина в сфері гуманітарного пізнання. — К. : Український Центр духовної культури, 1998. — 408 с.
4. Китайгородская М. В. Русский речевой портрет / М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова. — (Фонохрестоматия) — М. : Орехово-Зуевская типография, 1995. — 115 с.
5. Добрович А. Общение: наука и искусство / А. Добрович — М. : АОЗТ “Яуза”, 1996. — 143 с.
6. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории / Б. Ф. Поршнев. — (Проблемы палеопсихологии). — М. : Мысль, 1974. — 487 с.

7. Психологический словарь. — М. : Прогресс, 1997. — 458с.
8. Словник іншомовних слів / Укл.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. — К. : Наукова думка, 2000. — 390с.
9. Завгородняя Е. В. Индивидуализация субъекта и уровни деструктивного поведения / Е. В. Завгородняя. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/>.
10. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я. Радевич-Винницький. — Львів : Сполом, 2001. — 224 с.
11. Дилтс Р. Некоторые психологические аспекты теории относительности / Р. Дилтс. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://nlp2000.cjb.net/>.
12. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. — М. : Астек-Пресс, 1998. — 429 с.
13. Парыгин Б. Д. Анатомия общения / Б. Д. Парыгин— СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1999. — 301 с.
14. Кант И. Сочинения / И. Кант. — В 6-ти т. — М. : Наука, 1961–1967. — Т. 3. — М., 1964. — 799 с.
15. Менегетти А. Онтопсихология: наука о субъективности / А. Менегетти. — М. : КСП+, 1997. — 495 с.
16. Rogers C. R. A tentative formulations of a general law of interpersonal relationship / C. R. Rogers. — [R. E. Coffey, A. G. Atnos, P. A. Raynolds]. — Behavior in organizations : a multidimensional view. — Englewood Cliffs, 1975. — P. 102–110.
17. Вебер В. Важные шаги к помогающему диалогу / В. Вебер. — [Программа тренинга, основанная на практическом опыте]. — СПб. : РАТЭПП, 1998. — 41 с.
18. Базисная эмпатия как коммуникативный навык / Дж. Иган // Журнал практической психологии и психоанализа. — М., 2000. — № 1. — [Электронный ресурс] Режим доступа: new.psychol.ras.ru/ippf_pft/journal/numbers/99001/papers/05/.
19. Николаева Т. М. Эмпатия//Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — С. 592.
20. Кибрик А. Е. Пациенс / А. Е. Кибрик // Лингвистический энциклопедический словарь. — М. : Сов. энциклопедия, 1990. — С. 369.
21. Кибрик А. Е. Агенс / А. Е. Кибрик //Лингвистический энциклопедический словарь. — М. : Сов. энциклопедия, 1990. — С. 17.
22. Ковалевська Т. Ю. Лінгвоментальні репрезентації метапрограм / Т. Ю. Ковалевська // *Ukrainistika na prahu noveno stoletia i tiscicleti. Problemy jazyka, literatury a kultury. Sbornik prispevku.* — Olomouc : Univerzita Palackeho, 2001. — S. 272–279.
23. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування / Т. Ю. Ковалевська: Монографія. — Одеса : Астропринт, 2008. — 324 с.
24. Ковалевська Т. Ю. Інформативність паравербальних комплексів / Т. Ю. Ковалевська // Ономастика і апелјативи. — Дніпропетровськ : ДДУ. — Вип. 9. — 2000. — С. 75–83.
25. Левашов В. И. Введение в психосемиотику / В. И. Левашов. — СПб. : Изд-во С.-Птб. ун-та. — 1994. — 57 с.